

ÇAĞATAY ŞÂİRİ LUTFİ
(HAYATI VE ESERLERİ)*

ELEAZAR BIRNBAUM

14. ve 15. yüzyıl Çağatay Türkçesi şâiri Lutfî, Ali Şîr Nevâî (1441-1501)'den önce gazel türünde en büyük üstattır. Hayatı hakkında elimizdeki pek az malûmat, 15. ve 16. yüzyıla ait eserlerden, bilhassa Nevâî'nin eserlerinden gelmektedir. Lutfî, Herat'ta doğmuş, 99 (yani milâdî 96) yaşında ölmüş ve Herat civarında Dih-i Kenâr köyünde kendi evinin bahçesinde gömülmüştür. Çağdaş ilmî tahminlere göre 768-867/1367-1463 yılları arasında yaşamış, J. Eckmann'a ve başkalarına göre de 870/1465-6'da, belki de daha sonra ölmüştür (H. Hofman). Oldukça şakin ve sofiyane bir hayat sürmüş olmasına rağmen Şâhruh'tan Hüseyin Baykara'ya kadar olan sultanlara ithaf ettiği bir kaç şiiri, onun Timurlular sarayı ile temasta olduğunu göstermektedir. Onu şahsen tanıyan Nevâî, Lutfî'nin zâhiri (müsbet) ilimleri tahsil ettikten sonra Şihâbeddin Hıyâbânî'den tasavvuf ilmini öğrendiğini kaydeder. Nevâî, Lutfî'yi «aziz» (veli) olarak tasvif edip, aynı zamanda Herat'ın sofisi büyük İran şâiri Câmî'nin de yakın arkadaşı olduğunu söylemektedir.

Lutfî'nin şiirleri daha kendi zamanında büyük bir şöhrete kavuşmuştur. Nevâî'ye göre, Lutfî «bu kavminîng üstâdı ve Melikü'l-Kelâmı» (Hâlât-ı Pehlevan), «öz zamânınınîng Melikü'l-Kelâmı irdi. Fârisî ve Türkîde nazîri yok irdi ama, Türkîde şöhreti köprek irdi» (Mecalisü'n-Nefâ'is). «Ve Fârisî mezkûr bolğan şu'arâ mukâbeleside kişi peydâ bolmadı. Bir Mevlânâ Lutfî'din özge kim...» (Muhâkemetü'l-Lugateyn). Nevâî'nin bu kanaatiyle o zamandan bu güne kadar edebiyatçılar mutabık kalmak-

* Bu makale Encyclopaedia of Islam'ın 2. baskısı için hazırlanmıştır. Burada bir kaç ilâve yaptım. Yazının Türkçeye terâümesinde bana yardım eden Dr. Günay Kut'a çok teşekkür ederim.

tadır. Hattâ Nevâî, Lutfî'nin 5 gazelini tahmis ve tesdis etmiş, Fuzûlî de birini Çağatayca tahmis etmiştir.

Lutfî bazı kasideler ve iki büyük mesnevî yazmasına rağmen onun şiir kabiliyeti ve yeniliği en iyi şekilde gazel ve tuyuglarında görülmektedir. Klâsik İnan şiirinin lirizmi ve Türk şiirinin popüler unsurlarını birleştirerek incelmış bir zevkin altına gizlenen ve Türk halk şarkılarından izler taşıyan zarafet dolu sâdelikle gazeller yazdı. Bu kısmen Türk hece veznine tekâbül eden aruz vezinlerini tercih etmesinden, kısmen de eski Türk âdet ve inançlarını aksettiren halk deyişleri ve atasözleri gibi Türkçe'nin husûsiyetlerini kullanmasından hâsıl olmuştur. Zira bunlar klâsik İnan şiirinden daha gerçekçi olan tasvir ve teşbihlerdir.

Klâsik Çağatayca yazan muâsırlarına ve haleflerine kıyasla şiirleri Türkçe'ye nazaran görünüşte daha az Arapça ve Farsça kelime ihtivâ etmektedir. Şiirde ulaştığı müzikalite (âhenk) ancak gayet ince ve güzel kelime seçimi ve tevâlisi dolayısıyla değildir, şiirlerinde inkişaf ettirdiği teknik maharet sâyesindedir. Buna bir misâl olarak bir mısradaki arka arkaya 4-5 kelimeyi *redif* olarak kullanmasını gösterebiliriz. Eski hayallerin yeni kullanılışlarında görülen nükteciliği ve mizahı, *gazel* ve *tuyug*larındaki lâtif cinaslar ve kelime oyunları onun altı asırlık devam eden şöhretini emin eden mühim sebeplerdendir. Lutfî'nin Sekkâkî, Atâyî ve Gedâyî gibi çağdaşlarının eserlerinde ve Nevâî ile sonrakilerde tesiri açıkça görülür. Hattâ Lutfî'nin eserlerini doğrudan doğruya bilmeyenler de dünyaca beğenilen Nevâî yolu ile dolaylı olarak onun tesiri altında kalmışlardır. Azeri ve Osmanlı sâhasında bilhassa Fuzûlî (ö. 1556) ve Türkmen sâhasında Mahdumkulu (18. yüzyıl)'nda görüldüğü gibi, Lutfî'nin akisleri diğer Türk şiveleri şâirlerinde de devam eder. Lutfî'nin bâzı beyitlerine 16. yüzyıldan itibaren Çağatayca-Osmanlıca ve Çağatayca-Farsça yazılmış lugatlerde sık sık rastlanır. Yine aynı devrin şiir mecmualarında ve cönklerinde de bu örnekler pek çoktur.

Edebî Eserleri :

4. numara hâriç, Lutfî'nin bilinen bütün eserleri Çağatay Türkçesiyledir.

1. *Divân*. En azından 20 nüshası vardır. Bu 20 nüsha beş ana gruba dayanmaktadır. Ama her grup diğerine göre bâzı eksiklikler gösterir. Şiirlerinin sayısı 548'den aşağı değildir. Bunların 378'i *gazel*, 112 tanesi ise *tuyug*dur. (Daha derin bir araştırma muhtemelen şiir sayısını ar-

tırabilir). Bu beş ana gruptan en güvenilir olan (A), 2 nüshadan mürekkeptir: Birnbaum nüshası (Toronto) TC I III (15. asrın sonu-16. asrın başı) ve British Library (eski British Museum), Add. 7914 VI (Herat 914/1509). Bunlardan birincisinde 361 şiir bulunmaktadır (1 *münacat*, 1 *na't*, 297 *gazel*, 62 *tuyug*) ve bütün Lutfî nüshalarının (muhtevâ bakımından) en uzunudur. Grubun ikinci nüshası, sondan 107 *gazel* noksanıdır. Diğer gruplar: (B) Paris, Supp. Turc 981 ve (C) Gotha T 211 (her ikisi de 16. asırda istinsah edilmiştir ve bâzı benzerlikler taşımaktadır); (D) Bursa, Müze 113/156 (16. - 17. asır); (E) grubu, (A) - (D)'den başka bilinen bütün diğer nüshaları ihtivâ eder; (I) Sovyetler Birliği'ndeki bütün yazmalar: Taşkent, Özbek İlimler Akademisi (4 nüsha), Leningrad (2 nüsha, A 109 ve C 1922; B 1181 numaralı Lutfî Divanı ise şâirimize ait değil, bir Osmanlı şâiri olan Lutfî'ye aittir); (II) İstanbul, Üniversitesi Kütüphânesi, TY 5452; (III) Tahran, Sipahsâlâr 174. (E) grubu nüshalarının hepsi 18. - 20. asırlar arasında istinsah edilmiştir ve bir çok Özbek ve diğer mahallî şivelerin tesirlerini taşımaktadır. Bu grup daha da bölünebilir. (E) metinlerinin durumu her bakımdan göze çarpıcı şekilde (A)-(D) gruplarına nazaran kötüdür. Bu bilhassa divanın ve kelimelerin düzeninde ve imlâda görülmektedir. Lutfî'ye atfedilen yüzlerce şiir, büyük kütübhânelerdeki yazma mecmualarda bilhassa Özbek ve Tacik Akedemilerindeki yazmalarda bulunmaktadır. Bunların çoğu divanda da geçen gazellerdir. 15. asra ait 3 yazmada Uygur yazısı ile 13 gazeli vardır. Lutfî divanındaki bâzı şiirler ufak tefek değişikliklerle Sekkâkî divanında da bulunur. Fakat şimdiye kadar bu mesele halledilememiştir.

2. *Gül ü Nevrûz*. 2400 beyitlik mecazî, romantik-epik bir mesnevidir. 814/1411 yılında telif edilmiştir. Celâl Tabîb tarafından yazılan aynı addaki Farsça eserin (telifi 734/1334) Çağatayca'ya serbest tercümesidir. Elimizde 7 nüshası vardır. (bk. Hofman, *TL*)

3. *Zafer-nâme*. (Elde mevcut nüshası yoktur). Nevâî tarafından bildirilen bu mesnevî, 10.000 beyitten fazla bir «tercüme»dir ve hiç bir zaman müsvedde çalışmasından öteye geçmemiştir. Tahminen Timur'un kahramanlıklarına aittir, muhtemelen oğlu Şahruh tarafından yazılması istenmiştir. Ve yine muhtemelen Şerefeddin Ali Yezdî'nin Farsça *Zafer-nâme* adlı eserine dayanmaktadır.

4. (Farsça) *Divân*. Kasideler ve gazeller ihtivâ eden bu divanın elimizde mevcut nüshası yoktur. Fakat şuarâ tezkirelerinde ve yazma mecmualarda bu eserden iktibaslara rastlanmaktadır.

Yayımlar :

1. Bursa nüshasının faksimile yayını, *Lutfî Divan*, (önsözle birlikte yayımlayan) İsmail Hikmet Ertaylan. İstanbul, 1960. (Asıl nüsha eksik, faksimilede yapraklar numaralanmamış ve formlar karışık ciltlenmiştir).

2. *The Divān of Lutfi*, Birnbaum nüshasının faksimilesi dahil, E. Birnbaum tarafından yayına hazırlanmaktadır.

3. *Lutfiy*. Devon, Gul va Navruz (S. Erkinov tarafından Kiril harfleriyle seçmeler). Taşkent, 1965.

Bibliyografya :

Philologiae Turcicae Fundamenta (PTF) II, Wiesbaden 1964, 307-314'deki belli başlı müracaatlar (J. Eckmann) ve indeks (Lutfî adı altında); XXXIX, XLI, L, LIV, LXII (A. Bombaci mukaddimesinde); A. Bombaci, *Histoire de la littérature turque*. Fransızcaya tercüme eden; I. Mélikoff, Paris 1968, 110-116, 402 ve indeks; H.F. Hofman, *Turkish Literature (TL)*, Section III, Part I, Utrecht 1969, cilt 4, s. 63-74; cilt 2, s. 126(220; cilt 3, s. 211; cilt 5, s. 154. TL'de verilen malûmatın düzeltilmesi ve daha çok tafsilât ve müracaat E. Birnbaum'un TL tenkidinde bulunur (JAOS 93.2(1973) 240-1).

Lutfî'nin edebî eserleri üzerinde en iyi ve tafsilâtlı iki çalışma şunlardır: E.E. Bertel's, *Izbranne Trudi: Navoi i Cami*, Moskova 1965, bilhassa s. 49-59; ve daha çok örneklerle E.R. Rustamov, *Uzbekskaya Poeziya v Pervoy Polovine XV veka* (15. asrın ilk yarısında Özbek şiiri), Moskova 1963. PTF ve TL'den daha sonraki müracaatlar: *Vostocnih Rukopisey Akad. Nauk Uzbekskoy SSR*, Taşkent 1952 - (devam ediyor) (Her cildin indeksinde Lutfî adı altında; 10. cilde eklenmiş 1-8. ciltlerin genel indeksi oldukça eksiktir); *Katalog Vostocnih Rukopisey Akad. Nauk Tacikskoy SSR*, cilt II, IV, V, Duşenbe, 1968-74 (indeksler).

Nevâî'nin eserlerinde Lutfî'ye atıflar: Alişer Navoiy, *Asarlar*, Onbeş tomlik (Kiril harfleriyle). 15. cilt, Taşkent, 1963-68 (cilt 12); *Me-câlis* s. 61-2, cilt 14, *Hâlât-ı ... Hasan* s. 78, *Hâlât-ı Pehlevân* s. 98, *Mî-zân* s. 179, cilt 15, *Nesâ'im* s. 181-2, ve *Ali Şir Nevâî* (yay.) Agâh Sırrı Levend, İstanbul 1965-68, cilt I s. 69-70 (*Divân, Dübâce*); IV 73-74 (*Me-câlis*), 122 (*Hâlât-ı Pehlevân*), 213 (*Muhâkemet*); *Nevâ'î Divân* (tıpkı basım, yay. L.V. Dmitrieva), Moskova 1964, yk. 6b; O.F. Sertkaya «Uy-

gur harfleri ile yazılmış bazı manzum parçalar», I-II İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TDED) XX (1972) 157-184 ve TDED XXI (1973) 175-195; aynı yazar, «*Osmanlı şâirlerinin Çağatayca şiirleri IV*» TDED XX (1974-76) 175-7; aynı yazar, «*Some new documents written in the Uigur script in Anatolia,*» *Central Asiatic Journal (CAJ XXVIII, 3 (1974) 180-192*; E. Birnbaum, «*The Ottomans and Chagatay literature*» *CAJ XX, no. 3 (1976) 164, 174*; XXI no. 1 Levha I-III.